

LÉNÁRT T. ANDRÁS

A spanyol változat

Fordítók és tolmácsok a Franco-diktatúrában

Az idegen nyelven született szövegek adott ország nyelvére történő fordítása a társadalmi kommunikáció és a kultúra számos területén bír alapvető jelentőséggel. A fordítók fő feladata a forrásszöveg értelmezése után annak lehető legpontosabb átültetése a célnyelvre, figyelembe véve a szakmájára vonatkozó fő iránymutatásokat.¹ A minőségi, professzionális munkavégzés egy fordító számára az elsődleges szempont, ugyanakkor az adott politikai környezet nagy mértékben befolyásolhatja az eredményt. Tanulmányunkban a Spanyolországban 1939 és 1975 között fennálló Franco-diktatúra kapcsán vizsgálunk meg néhány releváns szempontot, esetet, illetve külső és belső tényezőt, amelyek a nyelvi közvetítés folyamatára és eredményére hatással voltak. Elsősorban az irodalom és a filmművészet területén dolgozó fordítók munkáját meghatározó, befolyásoló és akadályozó példákat említünk, jelezve azok megfelelését a korabeli ideológiai irányelveknek, egy nemzetközi jelentőségű, Adolf Hitler és Francisco Franco között lezajlott találkozó kapcsán pedig a tolmácsolás is érdeklődésünk terébe kerül. A két kulturális terület (irodalom és film) azért érdemel kiemelkedő figyelmet, mert – szemben az egyéb jellegű szakfordítással – ezek szigorú felügyelet alatt tartása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a spanyol társadalmat ne érjék olyan szellemi és politikai hatások vagy ingerek, amelyek kikezdehetik az uralkodó eszme mindenhatóságát. A vizsgálat természetesen nem lehet minden részletre kiterjedő, mivel harminchat évről és hatalmas mennyiségű fordítói munkáról van szó, így mindössze arra törekszünk, hogy kiemeljük a meghatározó tényezőket és néhány jellegzetes példát.

A 12. és 13. században virágkorát élő Toledói Fordítóiskola révén Hispánia már korán beírta magát a fordítástörténetbe. Nem valódi iskola volt ez, hanem az összegyűjtött tudásanyag együttes, több nyelvre történő fordításával igyekeztek tagjai a széles körből megszerzett tudást továbbadni. Keresztény, iszlám és zsidó vallású fordítók együttműködése valósította meg a sokrétű munkát: míg az Ibériai-félsziget nagy részén e vallások konfliktusban álltak egymással az arab hódítás (*conquista*) és a keresztény visszahódítási folyamat (*reconquista*) következményeként, addig Toledóban a szellemi-kulturális tevékenység kíváncsi felülírták az alapvető ellentéteket. A döntően arab és héber nyelvű filozófiai, teológiai, politikai, orvosi, csillagászati és egyéb tudományokat felölelő szövegek latinra vagy ún. vulgáris latinra, elsősorban spanyolra fordítása kiegészült más, a szövegek kritikai értelmezését segítő munkával is, letéve ezzel a térség fordítási kultúrájának alapjait.²

¹ Egy releváns összefoglalás a professzionális fordító alapvető feladatairól: Dudits András: *A fordítói elemző olvasás elméleti és gyakorlati kérdései*. Alkalmazott nyelvtudomány, 7. évf. (2007) 1–2 sz. 151–165.

² Magyar nyelven lásd a témáról: Horváth Emőke: *A Toledói Fordítóiskola mint a 'Convivencia' egyik példája az Ibériai-félszigeten*. Gesta, 16. évf. (2017) 16–21.; Kéri Katalin: *Fordítóiskolák a közép-*

Spanyolországban a felsőoktatás és a művelődés szabadságát hirdető és a Karl Christian Friedrich Krause filozófiáján alapuló *Oktatás Szabad Intézete (Institución Libre de Enseñanza – ILE)* 1876-ban született meg Francisco Giner de los Ríos ösztönzésére, egyfajta reakcióként a 19. század második felében bevezetett, az oktatás sokszínűségét hátrányosan érintő reformokra.³ Az ILE oktatói, vendégelőadói és publikációinak szerzői között a korabeli Spanyolország és a fejlett világ több vezető értelmiségije is megtalálható volt, mindannyian a haladó pedagógiai és tudományos irányzatok képviselői. Számukra a gondolat, az oktatás, a kutatás és az ismeretterjesztés szabadsága mindennél fontosabb volt, ezt a nézetet népszerűsítették hallgatóik körében. A külföldi értelmiségiek gondolatai és művei részben rajtuk keresztül érkeztek meg Spanyolországba, a tagjai aktív fordítói munkát is végeztek, hogy a progresszív gondolatok spanyolul is elérhetőek legyenek a más nyelven nem értő honfitársaik számára – többek között Bertrand Russel, Charles Darwin, H. G. Wells, John Dewey, Lev Tolsztoj vagy Maria Montessori munkáinak többségével is nekik köszönhetően találkozhatott a spanyol közönség.

A 20. század első évtizedeiben nagy számban jelentek meg a nem fordításra szakosodott értelmiségiek, akik egy-egy ismertebb könyvkiadó megbízásából spanyolra ültették a szépirodalom és a szakirodalom jeles darabjait. Számos híres és népszerű spanyol író és költő (mint Vicente Blasco Ibáñez vagy Benito Pérez Galdós) fordításból egészítette ki a keresetét, e tevékenység során hasznosították külföldi útjaikból és nyelvtudásukból származó ismereteiket, elsősorban angol, német és francia munkákat fordítottak spanyolra, de ekkor már megtalálható az orosz és a lengyel is mint forrásnyelv. A '30-as évekre a hagyományos szépirodalom mellett szép számmal jelentek meg a fordított munkák között a történettudomány, szociológia, orvostudomány és egyéb természettudományi területek. Az intenzívebbé vált fordítási munka egyik oka, hogy az aktivizálódó, új utakat kereső értelmiség rájött, Spanyolországban kevés mű születik e témákban, így a műveket és a tudást „importálniuk” kell

kori Toledóban. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): Nyitottság és elkötelezettség. Tanulmánykötet Bárdossy Ildikó 60. születésnapjára. Pécs, 2013. 13–23.; Sermann Eszter: *A toledói fordítóiskolától a számítógépes fordítástámogatásig: a fordításról való gondolkodás fejlődése Spanyolországban*. In: Csikós Zsuzsanna (szerk.): *A mi santeránk*. Tanulmányok Dornbach Mária 70. születésnapjára. Szeged, 2016. 197–207. A toledói fordítóiskola történetéhez és működéséhez kapcsolódóan számos fontos szakmunka született az elmúlt évtizedekben; néhány munka, a teljesség igénye nélkül: Arroyo Herrero, Luis: *La Primera escuela de traductores de Toledo*. Barcelona, 1958.; Gil, José S.: *La escuela de traductores de Toledo y los colaboradores judíos*. Toledo, 1985.; Burnett, Charles: *The institutional context of Arabic-Latin translations of the Middle Ages: a reassessment of the “School of Toledo”*. In: Weijers, Olga (ed.): *Vocabulary of Teaching and Research between Middle Ages and Renaissance: Proceedings of the Colloquium*, London, Warburg Institute, 11–12 March 1994. Turnhout, 1995. 214–235.; Sangrador Gil, José: *La Escuela de Traductores de Toledo durante la Edad Media*. In: Hernando de Larramendi Martínez, Miguel (coord.): *Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo*. Cuenca, 1997. 25–53.; Foz, Clara: *Bibliografía sobre la Escuela de Traductores*. Quaderns. Revista de traducció, núm. 4 (1999) 85–91.; Burnett, Charles: *The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century*. *Science in Context*, vol. 14. (2001) no. 1/2. 249–288.; Vélez León, Paulo: *Sobre la noción, significado e importancia de la Escuela de Toledo*. *Disputatio. Philosophical Research Bulletin*, vol. 6. (2017) no. 7. 537–579.

³ Az ILE és kapcsolódó intézményei történetéről lásd: Rodríguez de Lecea, Teresa et. al. (eds.): *La Institución Libre de Enseñanza*. Madrid, 1985. Az ILE örökségét jelenleg a *Francisco Giner de los Ríos Alapítvány* kezeli.

külföldről, és elengedhetetlen, hogy lefordítsák őket a minden honfitársuk által ismert spanyol nyelvre.⁴

Fordítók a spanyol diktatúra irodalmi közegében

Az 1936 és 1939 között dúló spanyol polgárháború éveiben elsősorban propaganda-jellegű anyagokat adtak ki, a fordítók is ilyen munkákat kaptak: a demokratikusan megválasztott baloldali kormány ellen felkelő, szélsőjobboldali csapatok a fasiszta Olaszországból és a náci Németországból beszerzett, ideológiai szempontból „megfelelő” anyagokat használtak, míg a legitim köztársasági kormány angol és orosz nyelvű anyagok spanyolra fordítását tartotta indokoltnak – természetesen a saját pamfletek, felhívások és esszék mellett, amelyek mindkét oldalon nagy mennyiségben készültek. A '40-es évek első felében, amikor a rezsim fasizmus-szimpatíája vált a legfontosabb jellemzővé (de mégsem annyira, hogy fasizmusnak nevezhessük⁵), az olasz politikai művek és szépirodalom kedvelt fordítási alapanyaggá váltak, majd a későbbiekben is nagy számban jelentek meg olasz könyvek spanyol fordításai. A polgárháború következményeként felállt, 1975-ig hatalmon lévő Franco-diktatúra egy nacionalista, a kommunizmust és általában a baloldali ideológiát mélyen elítélő, önmagát nemzeti-katolikusként meghatározó rendszer volt, amely – ahogyan minden hasonló rezsim – az élet legtöbb területét a fő ideológia szolgálatába állította. Az egyeduralmat megvalósító Nemzeti Mozgalom és annak megkérdőjelezhetetlen vezetője, Francisco Franco tábornok a hadsereg, az egyház és a család „szentháromságát” tette meg a rendszer fő letéteményesének, az országban zajló folyamatoknak összhangban kellett állniuk ezek céljaival. A háború győztesei megszállták a kulturális és oktatási intézményeket, a fent említett ILE-t is, elkobozták vagy onukat, tagjait száműzésre kényszerítették, bűnösnek elítélték vagy elhallgattatták. Az egységes nemzeti öntudatra való nevelés egyik eszközének a diktatúra a *castellano*⁶ mint kizárólagosan használható spanyol nyelv hegemoniáját tartotta. A kism nemzetek nyelveinek nyilvános használatát betiltották, ideértve az oktatást, a hivatalos ügyintézkést és az írott nyelvet a sajtóban és az irodalomban is. A polgárháború után megjelent egyik újságcikkből egy katalán pap a következőt írta a *Solidaridad Nacional* című lapban, védelmébe véve az ilyen irányú rendelkezéseket: „Tilos megjelentetni minden olyan publikációt, könyvet, brosúrát, újságot, folyóiratot és napilapot, amely nem Spanyolország hivatalos nyelvén íródott, a faj és a hispán világ minden gyermekének nyelvén.”⁷ A '60-as évekig érvényben lévő törvénykezés értelmében az újszülötteknek adható keresztnevek közül is eltávolították a kism nemzetekre jellemzőket. Igyekeztek száműzni a spanyol nyelvből az idegen szavakat, és valamilyen kasztíliai megfelelővel helyettesíteni azokat.⁸ 1939 és 1945 között a katalán, baszk és gallego nyelvű színházak működése tiltott volt, a '40-es évek második felétől már enyhébbé vált az ellenőrzés. Arra azonban a '60-es évek nyitásra ösztönző periódusáig várni kellett, hogy a

⁴ Vega, Miguel Ángel: *De la Guerra Civil al pasado inmediato*. In: Lafarga, Francisco – Pegenaute, Luis (eds.): *Historia de la traducción en España*. Salamanca, 2004. 533–534.

⁵ Lénárt T. András: *A fasizmus változatai Spanyolországban*. Világtörténet, 9. (41.) évf. (2019) 4. sz. 585–598.

⁶ A *castellano*, azaz „kasztíliai” megjelöléssel szokás megkülönböztetni a domináns, világszerte spanyolként ismert nyelvet a többi, elsősorban az Ibériai-félszigeten beszélt nyelvtől (mint a katalán, baszk, gallego vagy más régiók saját nyelvváltozatai).

⁷ Idézi: Gómez, Luis: *Españolizar ya lo hizo Franco ... y fracasó*. El País, 2012. október 14. Elérhető: http://sociedad.elpais.com/sociedad/2012/10/14/vidayartes/1350243756_004204.html. (letöltés: 2020. jan. 8.)

⁸ Abella, Rafael: *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco*. Madrid, 1996. 51.

kisnemzetek a saját identitásukat visszatükröző darabokat tűzhessenek műsorra,⁹ vagy jelentethessenek meg könyv- és sajtóterméket.

A kulturális területet érintő fordítói tevékenység a polgárháború után új helyzetben találta magát. A harcok előtti évtizedekben ezt a munkát végző értelmiségiek, többnyire irodalmárok és írók döntő része száműzetésbe vonult külföldre. Hazájukban csak azok maradtak, akik egyetértettek az új rezsimmel, vagy beletörődtek, hogy mostantól diktatúrában kell élniük. A fordítók szerepe és feladata többrétegűvé vált. Nem volt világos, hogy milyen keretekhez szükséges alkalmazkodniuk: a fordítástudományi írásokat csak más jellegű munkák részeként publikálták. Az első ilyen jellegű rövid tanulmány is csak 1965-re, a diktatúra „pukulásának” időszakára datálódik,¹⁰ az intézményes fordítóképzés pedig csak a rezsim végőráiban, 1972-ben indult útjára Barcelonában, amikor már elvárás lett, hogy professzionális fordítók végezzék a nyelvi közvetítést, megtartva a szakma más országokban már általánossá vált kereteit és szabályait. Ezek adják az alapjait a későbbi demokratikus Spanyolország fordítóképzéseinek is.¹¹

A *Biblioteca de Autores Cristianos (Keresztény Szerzők Könyvtára)* könyvsorozat a nemzetikatolikus rezsimet fenntartás nélkül támogató katolikus egyház saját kiadójának (Editorial Católica) projektjeként minden lehetséges támogatás megkapott, így Aquinói Szent Tamás, Szent Ágoston vagy Szent Jeromos szövegei új fordításban láttak napvilágot. Más, kisebb kiadók is megjelentek, amelyek külföldi vallási művek spanyol nyelvű kiadását emelték a tevékenységük középpontjába¹² – fontos kitérni a magyar Tóth Tihamér veszprémi püspök spanyolra fordított munkáira, amelyek a francóizmus valláserkölcsei nevelésének alapműveivé váltak.¹³ A fordítások kapcsán más magyar vonatkozás is megemlíthető, ezúttal a fordító személye miatt: Brachfeld Olivér pszichológiát és filológiát tanult Párizsban és Bécsben, majd az 1930-as évektől Spanyolországban élt, a Franco-rendszer alatt gyakran utazott új otthona és Latin-Amerika között. Ő volt az első és máig legjelentősebb spanyol és katalán fordítója többek között Zilahy Lajos, Márai Sándor és Karinthy Frigyes műveinek. Ugyanakkor, mivel a katalán–magyar kapcsolatok elkötelezett kutatója volt, a diktatúra pedig nem tűrte el a katalanizmus halvány megjelenését sem, nem volt nagy jövője Spanyolországban. Fordításait azonban máig a legjelentősebbek között tartják számon a magyar irodalom spanyol megjelenése terén.¹⁴

Bár a diktatúra szilárd alapokon állt, a kiadók gyakran tudtak szolgálni bizonyos „kiskapukkal”. A propagandisztikus-ideológiai jellegű munkák mellett a nagyobb és a kisebb könyvkiadók is kiadtak olyan világirodalmi műveket, amelyek nem tüntek károsnak a rezsim számára. A nemzeti kiadónak nyilvánított (és így is elnevezett) Editora Nacional például a politikai szövegek mellett Diderot, Galilei vagy Spinoza műveit is megjelentette, fordítónak pedig az idegen nyelvek területén jártas nyelvtanárokat és egyetemi oktatókat kértek fel. A művek többségét valószínűleg angoltól, olasztól, németből és franciából fordították spanyolra, csak elvétve tudnak olyanról a fordítástörténettel foglalkozók, amikor cseh, magyar,

⁹ Kiss Tamás Zoltán: *Csend! Csend, ha mondom! Csend! A spanyol színház a Franco-korszakban (1936–1945)*. In: Lengyel György (szerk.): *Színház és diktatúra a 20. században*. Budapest, 2011. 111.

¹⁰ Ayala, Francisco: *Problemas de la traducción*. Madrid, 1965.

¹¹ Erről bővebben: Sermann Eszter: *Körkép a spanyol fordítástudományról*. *Fordítástudomány*, 7. évf. (2005) 2. sz. 80–89.

¹² Vega: *De la Guerra Civil al pasado inmediato*, 539–541.

¹³ Posztós Ildikó Piroska: *A spanyol Tóth Tihamér-jelenség*. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 18. évf. (2006) 34. sz. 17–34.

¹⁴ Anderle Ádám: *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szeged, 2006. 116–118.

szerb, japán, finn stb. nyelvtudással rendelkezett volna a fordító, aki az adott kultúrkör irodalmát ültette át spanyolra.¹⁵

A spanyol szerzők számára nehéz volt eligazodni a cenzúra útvesztőiben. Bár alkalmazkodniuk kellett az irányadó ideológiához, néhány író megfogalmazott társadalom- és rendszerkritikát: magyarul is olvashatók Camilo José Cela (*Pascual Duarte családja, Méhkas*) vagy Carmen Laforet (*A semmi*) regényei. A többség igyekezett élni az öncenzúra eszközével, nem nyújtott be olyan munkát publikálásra, amely elutasításra találhatott a cenzori hatóságnál. Ugyanakkor a hatalom biztonságosabbnak ítélte, ha a kortárs honi szerzők helyett a régebbi korok megfelelőinek tekintett íróit veszik elő újra, valamint elfogadott külföldi műveket fordítanak le spanyolra. Ezeket sokkal biztosabb ellenőrzés alatt tudták tartani. A francia klasszikusok, mint Jules Verne, Molière, Stendhal vagy Maupassant nem számítottak „veszélyes” szerzőknek. A fordítások során elsődleges szempont volt, hogy a nyelvi közvetítő egyben a cenzor szerepét is ellássa: mivel a francóista értelmiségnek csak kis része beszélt idegen nyelveken, a leendő fordító hatásköre volt kiválasztani, hogy mely tartalmakat tart fordításra érdemesnek, melyek azok, amelyek a spanyol olvasókhoz nem juttatnak el káros üzeneteket. Egyszeresmind tehát felelősséget is kellett vállalnia azért, amit le kíván fordítani. Természetesen a megjelenés előtt a cenzori hatósággal engedélyeztetni kellett, és ha nem ment át a szűrőn, akkor egyrészt feleslegesen dolgozott, másrészt megbízhatatlannak bizonyult.

A világirodalom kiemelkedő alakjainak műveit valamilyen formában igyekeztek Spanyolországban is kiadni, ha volt rá lehetőség, hogy az „átgondolt fordítás” során a problémás részek már ne kerüljenek be a megjelenő műbe.¹⁶ Émile Zola esete jó példaként szolgál erre. 1966-ban jelent meg spanyolul a *Mouret abbé vétke* (*La Faute de l'abbé Mouret*, 1875), amelynek középpontjában a vallás áll, de az eredeti szövegben hangsúlyosan jelenik meg a katolicizmusból való kiábrándulás, a szexualitás, a halál és utalások az öngyilkosságra is – olyan témák és motívumok, amelyek a Franco-rezsim számára elfogadhatatlanok voltak. Ugyanakkor a '60-as években már igyekeztek nem folyamodni egy kulturális-művészeti darab teljes betiltásához, hogy demokratikusabbnak mutatkozzanak a külföldi kormányok (valamint a befektetők és a turisták) szemében. A megoldást a mű spanyolra ültetése során a fordító által alkalmazott (ön)cenzúra jelentette, amelyet a cenzori hatóság útmutatásai¹⁷ alapján kellett elvégeznie. George Orwell és H. G. Wells művei szintén komoly feladatot róttak a fordítóra annak érdekében, hogy a spanyol változataikban az elképzelt diktatúrák még csak elemeikben se emlékeztessék az olvasóközönséget Franco tábornok államára.¹⁸ Szintén komoly problémákat vetett fel a magyar származású Kestler Artur (későbbi nevén Arthur Koestler) angol nyelven írt *A láthatatlan írás* című munkájának fordítása, amelyben a szerző

¹⁵ Vega: *De la Guerra Civil al pasado inmediato*, 551.

¹⁶ Az „átgondolt fordítás” kifejezéssel gyakran találkozunk a francóista cenzori jelentésekben az irodalmi művek és filmek spanyolra fordítása kapcsán. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a fordítónak át kellett gondolnia, mely részek maradhatnak benne a műben anélkül, hogy ellentmondának a diktatúra alapelveinek, vagy fennakadnának a cenzúra szűrőin.

¹⁷ Archivo General de la Administración (a továbbiakban: AGA), 3439/67-as iratsomó. A változtatásokról ír és az eredeti francia nyelvű szöveggel összehasonlítja: Meseguer, Purificación: *Traducción y reescritura ideológica bajo el franquismo: La Faute de l'abbé Mouret de Émile Zola*. *Cédille*, revista de estudios franceses, no. 11. (2015) 389–412.

¹⁸ Az eseteket részletesen elemzi: Lázaro, Alberto: *La sátira de George Orwell ante la censura española*. In: Falcés Sierra, M. – Díaz Dueñas, M. – Pérez Fernández, J. M. (eds.): *Proceedings of the 25th International Conference of AEDEAN*. Granada, 2001. 1–15.; Lázaro, Alberto: *H. G. Wells en España: estudio de los expedientes de censura (1939–1978)*. Madrid, 2004.

a spanyol polgárháborúban haditudósítóként szerzett tapasztalatairól ad számot. Az eredeti műben Koestler részletesen ír a nacionalisták által elkövetett túlkapasokról, valamint Franco tábornokot nyíltan fasisztának és diktátornak nevezi. Ezeket a „hibákat” a fordítónak kellett kijavítania, hogy a spanyol kiadásban már ne szerepeljen olyan elem, amely vádként szolgálhat a fennálló rendszer ellen.¹⁹ Az eredetileg 1954-ben megjelent mű Spanyolországban 1974-ben, egy évvel Franco halála előtt került kiadásra, amikor a cenzúra már megengedte, hogy tárgyilagosabb munkákat is közöljenek a polgárháborúról, ugyanakkor még ügyelt arra, hogy ne értelmezhetővé nyílt támadásként.

Külföldi színpadi művek is feltűntek a spanyol színházakban a diktatúra idején, hasonló elbírálási folyamat után, mint amely alá az irodalmi művek estek. A lefordított és bemutatott színdarabokról úgy nyilatkoztak, hogy a spanyolra fordított mű is egyenértékű bármely, tehát akár eredetileg is spanyol nyelven született művel, mivel azok is a nemzeti irodalmi kánon részévé válnak, nehéz is lenne megkülönböztetni őket egymástól. Ez némileg ellentmondásban áll a rezsim nemzeti jellegével, ugyanakkor a cenzúra számára kétségtelenül egyszerűbb volt így. Ahogyan egy szerző megjegyzi: „Akár tetszik, akár nem, egy olyan kultúrában élünk, amelynek legfőbb jellemzője, hogy más kultúrák fordításán alapszik.”²⁰ Ez a megállapítás – amelyet a műlra és a jelenre is vonatkoztat az idézett irodalmár – természetesen túlzásnak minősíthető, a spanyol klasszikus és kortárs irodalom (legyen az szépirodalom vagy színmű) nagyjainak jó részéhez ekkor is hozzá lehetett férni, de a nálunk is működtetett 3T rendszerhez (Támogat, Tűr, Tilt) hasonló keretek között a fordítások voltak azok, amelyek nagyobb bizonyossággal kerültek a Támogatott vagy a Tűrt kategóriákba.

Ahogyan már szóltunk róla, a kasztíliai spanyoltól eltérő félszigeti nyelvek (mint a katalán, a baszk vagy a gallego) tiltott nyelveknek számítottak, de ez nem jelenti azt, hogy el is tűntek volna a mindennapokból. Egyrészt titokban, illegálisan működő kulturális egyletekben, szamizdat kiadványokban fennmaradtak, bizonyos mértékben pedig a fordítások is folytatódtak, remélve, hogy egyszer ismét eljön a legalitás időszaka. Elsősorban a katalán nyelvet tudták így életben tartani, mert a többenél nagyobb létszámú és összetartóbbnak bizonyuló közösség egyik legfőbb célja volt, hogy a diktatúra évtizedeiben is – a körülményekhez képest – valamelyest aktív maradjon a katalán nyelvhasználat, természetesen a legnagyobb titokban tartva a hatóságok elől. Másrészt külföldön, az emigráns spanyol körökben tartott ki az otthon tiltott külföldi művek fordítása spanyolra és más félszigeti nyelvekre. A katalán szerzők és fordítók többsége más országba távozott, Mexikó és Franciaország váltak a legfőbb célországokká. Ők elsősorban a katalán nyelvű kultúra és a saját irodalom életben tartását tűzték ki célul, más nyelven született művek katalánra fordítása háttérbe szorult, de nem tűnt el teljesen. Gyakoribb volt, hogy a külföldön, elsősorban Mexikóban élő katalán fordítók és értelmiségiek katalán műveket ültessenek át spanyolra, így szélesebb közönséghez is elérhettek, valamint részben ez a tevékenység jelentette számukra a megélhetési forrást, miután maguk mögött kellett hagyniuk a hazájukat. Katalánra fordítani az emigrációban nem volt hasznos vállalkozás, mivel Katalóniába nem tudták eljuttatni a műveket, külföldön pedig csak elvétve (főleg Mexikóban és Argentínában) sikerült létrehozniuk olyan katalán kulturális központokat és egyleteket, ahol a munkájukat valóban értékelni is tudták.²¹

¹⁹ Meseguer, Purificación: La traducción como arma propagandística: censura de Orwell, Abellio y Koestler en la España franquista. *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris*, no. 20. (2015) 118–119.

²⁰ Merino Álvarez, Raquel: *Censura, traducción e integración en el teatro de la época franquista*. *Hispanic Research Journal. Iberian and Latin American Studies*, vol. 17. (2016) no. 4. 303–304.

²¹ Franquesa Gòdia, Montserrat: *Traducciones al catalán y el exilio franquista*. *Cadernos de Tradução Florianópolis*, vol. 38. (2018) no. 1. 36–46.

Spanyolországon belül 1966-ban érkezett el a fontosabb változás: egy új törvény eltörölte az előzetes cenzúrát, a kiadóknak az önkéntes cenzúrával kellett élniük (kiegészítve a szerzőket és fordítókat továbbra is érintő öncenzúrával) annak érdekében, hogy a tevékenységüket a továbbiakban is folytathassák. Ha olyan művet publikáltak, amely károsnak bizonyult a közvélemény vagy a rezsim véleményformálói szerint, az súlyos pénzbüntetést, a mű betiltását vagy akár a kiadó bezárását vonhatta maga után. A kiadók az önkéntes cenzúra során biztosra kívántak menni: olyan részeket is kivágtak vagy átírtak a szerzővel vagy az eredetileg idegen nyelven írott mű fordítójával, amely akár csak enyhe kételyt ébresztett bennük.²² A cenzori hatóság ezzel a lépésével, bár a kötelező előzetes cenzúra hatályon kívül helyezésével látszólag enyhített a szigoron, valójában a felelősséget áthárította a kiadóra, amely megosztotta azt a szerzővel vagy a fordítóval.

A külföldi filmek „spanyolosítása”

A diktatúrák – függetlenül a köztük fennálló alapvető ideológiai különbségektől – teljes vagy részleges ellenőrzés alatt próbálják tartani a kultúrát. Az irodalom mellett a filmművészet szolgál az egyik leginkább látványos területként, ahol egy autoriter rezsim igyekszik totális kontrollt gyakorolni a művészi megnyilatkozás felett, valamint egyes demokráciák is erős fegyelmet tartanak a filmkészítők között.²³

Összhangban a rezsim egységes nyelvhasználatra való törekvésével, a *castellano* nyelv hegemoniáját a külföldi filmek spanyolországi bemutatása során is érvényesíteni kellett. 1941-ben lépett életbe a kötelező szinkronról szóló törvény.²⁴ A külföldi, más nyelven forgatott filmeket spanyolosították: csak olyan film kerülhetett bemutatásra, amely kasztíliai nyelven szól a közönségéhez. Indokolt ez esetben a „spanyolosítás” kifejezést használni a „spanyolra fordítás” helyett, ugyanis nem pusztán arról volt szó, hogy az idegen nyelvű dialógust a film fordítója spanyol nyelvre ültette át. Ennél sokrétűbb feladata volt: figyelembe véve az általa ismert társadalmi és belpolitikai viszonyokat, ügyelnie kellett arra is, hogy a spanyol nyelvű változatba ne kerüljön olyan elem, amely sértheti a nemzetikatolikus rezsim ideológiai és vallási alapjait. A kisnemzetek nyelvei, bár csak minimális mértékben, de felbukkantak a fősodorbeli filmekben. A két változatban, spanyol és katalán hanggal is felvett *A Júdás* (*El Judas*, Ignacio F. Iquino, 1952) utóbbi változatát azonban azonnal betiltották, mert még egy vallási témájú, az erkölcsöt és az erényeket hirdető film számára sem volt megengedhető, hogy döntően ne kasztíliai nyelven szóljon a közönséghez.²⁵ Ugyanakkor a szinkron egy másik, társadalmi célzatú szerepet is betöltött. A spanyol nyelven beszélő filmek vetítése volt ugyanis az egyetlen módja annak, hogy a jelentős létszámú írástudatlan tömegekhez eljusson a mozgókép élménye, kiküszöbölve ezzel a spanyol felirat okozta nehézségeket.

A kötelezően spanyol nyelven megszólaló filmeknek volt egy velejárója, amely nagymértékben károsította az ország filmgyártását. Erre már 1949-ben egy Franco-rendszerhez hű

²² Abellán, Manuel: *Censura y autocensura en la producción literaria española*. Nuevo Hispanismo, vol. 1. (1982) 173.

²³ Erről lásd komparatív megközelítéssel: Lénárt T. András: *Hatalom és film. Bevezetés a diktatórikus és demokratikus filmpolitikák történetébe*. Aetas, 29. évf. (2014) 2. sz. 87–104.

²⁴ A rendeletet, érdekes és megmagyarázhatatlan módon, soha nem publikálták a spanyol Állami Közlönyben, de utasításait minden stúdió kötelező törvényerejű rendeletként kezelte. Mindenki tudott róla és igyekezett betartani, a későbbi törvényekben hivatkoztak is rá. Lásd: Castro de Paz, José Luis: *Un cinema herido. Los turbios años cuarenta en el cine español (1939–1950)*. Barcelona, 2002. 29.

²⁵ Gubern, Román – Font, Doménech: *Un cine para el cadalso*. Barcelona, 1975. 71–72.

filmtörténész is figyelemztetett, aki szerint „hatalmas hibát követtek el a külföldi filmek szinkronizálásával, ezzel ugyanis nyomorba döntötték a nemzeti filmgyártást, nagyjából minden lehetőséget megvonva tőle, hogy sikeres legyen saját hazájában”.²⁶ Megfosztották a spanyol nemzeti filmpart attól az egyetlen előnytől, amivel felülkerekedhetett volna a külföldi filmdömpingen: anyanyelvén szólt a néphez. A spanyol szinkronnal ellátott idegen nyelvű produciók így hasonló vonzerővel bírtak, mint az otthoniak, sőt, ahogyan az szinte minden országban megesik, felül is kerekedtek rajtuk. A *Primer Plano* filmművészeti folyóirat hasábjain folyamatosan vitáztak egymással a filmkritikusok és a filmművészek a szinkron hatásáról, gyakori volt a rendelettel szembeni állásfoglalás is.²⁷ Nem a filmgyártásban érdekelt vagy ahhoz értő szakemberek hozták ezt a döntést, hanem a minden körülmények között nyelvi azonosságot erőltető vezetői kar; a kötelező szinkronról szóló törvényt 1947-ben vissza is vonták, miután felismerték negatív hatásait, de alkalmazása a gyakorlatban megmaradt.²⁸ A szinkron ellenzői köré filmrendezők és értelmiségiek csoportosultak, velük a döntéshozók vitatkoztak. A későbbi filmművészeti főigazgató, José María García Escudero teljesen elfogadhatatlannak tartotta a szinkront, egyenesen művészeti merényletnek gondolta, Balázs Béla magyar filmesztéta megállapítását is idézte: „lehetséges például angolul beszélni és közben olaszul gesztikulálni?”²⁹ Ám ő is elfogadta, hogy a nézők és a terjesztők már annyira hozzászoktak a spanyol nyelven hallgatott filmekhez, hogy elutasítanák az eredeti nyelvű, feliratos műveket. 1943 ősze és 1944 tavasza között húsznál is több írás jelent meg ebben a témában, majd 1944 márciusában egy név nélkül közölt cikk lezárta a vitát azzal, hogy a szinkronról döntés született, az érvénybe lépett, így mostantól a legfontosabb feladat, hogy a nemzet érdekében mindenki támogassa annak gyakorlatba való átültetését.³⁰

A kötelező szinkron azonban egy a társadalom feletti ellenőrzés szempontjából is jelentős eszköz volt: az egységes nyelvhasználatra való törekvés mellett a szinkron hatékony cenzori eszköznek is bizonyult, mivel a spanyol szinkronban – a filmet fordító személy együttműködésével – önkényesen megváltoztathatták az eredeti szöveg dialógusait. Egy amerikai film spanyolra fordításához és szinkronizálásához kapcsolódik a francói filmcenzúra legnagyobb, nemzetközi visszhangot kiváltó botránya is, amelyet a pap-cenzorok döntése okozott. Mivel a rezsimmel összefonódó katolikus egyház nem kívánta tétlenül nézni, hogy a filmvászonon házasságtörésre utaló jelek mutatkozzanak, a *Mogambo* (*Mogambo*, John Ford, 1953) című film kapcsán a Grace Kelly és Donald Sinden alkotta házaspárt a spanyol változatban, többszöri intézkedés során, testvérpárrá változtatták,³¹ így már kevésbé volt botrányos, hogy a feleség és a vadászt alakító Clark Gable karaktere vonzódott egymáshoz. Az azonban nem keltette fel az erkölcsi ítések figyelmét, hogy ebben az új változatban számos jelenet erőteljesen a Kelly és Sinden által alakított szereplők (eredetileg házaspár, most testvérpár) között fennálló intim viszony meglétére utalt. A külföldi sajtó azonnal, a spanyol újságok csak a '70-es évektől kezdődően reagáltak az esetre, és a teljes spanyol cenzúrárt jellemző visszatérő

²⁶ Cabero, Juan Antonio: *Historia de la Cinematografía Española (1896–1948)*. Madrid, 1949. 662.

²⁷ Például az alábbi, szerző megjelölése nélkül közölt vezércikkben: *Contra el doblaje de las películas*. *Primer Plano*, no. 154. 1943. október 26.

²⁸ Monterde, José Enrique: *El cine de la autarquía*. In: Gubern, Román et. al. (eds.): *Historia del cine español*. Madrid, 2009. 191–192.

²⁹ García Escudero, José María: *Cine español*. Madrid, 1962. 97–98.

³⁰ *Síntesis de una polémica*. *Primer Plano*, no. 178. 1944. március 12.

³¹ AGA, Cultura, 36/03489. doboz, 12723-as köteg és 36/03500. doboz, 13015-ös köteg.

megállapítással vált, nemcsak filmtörténeti közegben, hogy a spanyol katolikus egyház számára elfogadhatóbb a vérfertőzés, mint a házasságtörés.³²

A spanyol levéltárakban megtalálható jelentések tartalma alapján a filmek spanyol fordítói világos utasításokat kaptak arra nézve, hogy az eredeti dialógust hogyan módosítsák, a fordítás során mely tartalomnak kell eltűnnie, és melynek kell hangsúlyozódnia. A bemutatott filmek esetében a vallásra és az egyházra, a családra, a szegénységre, mindenféle politikai meggyőződésre, mindenekelőtt a kommunizmusra utaló jelenetek és párbeszédtek kerültek a cenzúra célkeresztjébe. Számos érdekes, helyenként nevetséges vagy irreális döntéssel találkozhatunk, ezek mindegyikét a fordítóknak kellett végrehajtaniuk, vagyis a cenzori testület útmutatásait kellett kombinálniuk a fordítási tevékenységgel. A számos példa közül álljon itt két jellegzetes eset:

– Az olasz–brit koprodukcióban készült *Rómeó és Júlia* (*Romeo and Juliet*, Renato Castellani, 1954) esetében az egyik cenzor utasítása szerint a vágások és a szinkron segítségével „minden áron meg kell akadályozni, hogy Júlia öngyilkos legyen.”³³

– A *Casablanca* (*Casablanca*, Kertész Mihály, 1942) képsoraiból teljes dialógusokat és párbeszédrészeket kellett újraírni, mert a szereplők valamelyike utalást tett arra, hogy korábban harcolt a spanyol polgárháborúban. Az alábbi, a film angol és spanyol nyelvű változatából kiragadott példa jól érzékelteti, milyen feladatnak kellett megfelelni a „spanyolosítás” során a Franco-rendszerben:

Eredeti szöveg: „Ön fegyvereket szállított Etiópiába és harcolt a fasiszták ellen Spanyolországban. Hát nem érdekes, hogy Ön mindig az elnyomottak mellett áll?”

Spanyol szinkron: „Ön fegyvereket szállított Etiópiába és harcolt az ausztriai Anschluss ellen. Hát nem furcsa, hogy Ön mindig az igaz ügyet védelmezi?”³⁴

Epilógus: a diktátor(ok) tolmácsa

A Franco-rezsim idején Spanyolországban, illetve a spanyol érdekeket képviselve külföldön dolgozó tolmácsok feladata kevésbé kívánta meg az ideológiailag befolyásolt teljesítményt, munkájukat valóban tudásuk szerint kellett végezniük. Ugyanakkor a diktatúra első évtizedeiből, elsősorban annak születésekor kiemelendő egy fontos pillanat: 1940. október 23-án a franciaországi Hendaye vasútállomásán találkozott egymással Francisco Franco és Adolf Hitler. A megbeszélés egyik fő oka annak megtárgyalása volt, hogy Spanyolország belép-e a második világháborúba a tengelyhatalmak oldalán, vagy megtartja semleges (később „nem hadviselő fél”-re változtatott) státusát. Németország a spanyol polgárháború során segített a felkelő nacionalista csapatoknak, haderőt, fegyvereket és propagandaanyagokat bocsátott rendelkezésükre a legitim köztársasági kormány elleni harcban,³⁵ ezért Hitler elvárta, hogy viszonzásul a spanyolok is támogassák őket a világháborúban. Spanyolország azonban romokban hevert az éppen véget ért polgárháború pusztítása nyomán, így nem tűnt valószínűnek, hogy értékes segítséget tudnának nyújtani. A franciaországi találkozáson azonban a

³² Például: Savater, Fernando: *Ética y ciudadanía*. Montesinos, 2002. 188.

³³ AGA, Cultura, 36/03535. doboz, 13868-as köteg.

³⁴ Más országokban is éltek a manipuláció ilyen típusú eszközével; a *Casablanca* eredeti angol nyelvű és magyarra szinkronizált változata közötti különbségről lásd: Hahner Péter: *Rick háborúba megy – A Casablanca és a politika*. Filmvilág, 55. évf. (2012) 9. sz. 10–11.

³⁵ A német beavatkozás legismertebb epizódja: a Hitler által Franco megsegítésére küldött Kondorlégio repülőgépei – olasz közreműködéssel – 1937. április 26-án bombáikkal szinte földig rombolták a baszk Guernica települést, a becslések szerint 150–300 ember halálát okozva.

Führer tett még egy kísérletet a Caudillo meggyőzésére, ebben pedig fontos szerep jutott a tolmácsoknak. A nap eseményeit részletekbe menően rekonstruáló számos tanulmány és kutatás alapján képet tudunk alkotni a nyelvi közvetítők szerepéről.³⁶

A találkozón Adolf Hitler és külügyminisztere, Joachim von Ribbentrop, Francisco Franco és külügyminisztere, Ramón Serrano Suñer, valamint a két tolmács vettek részt. A politikusok nem beszéltek egymás nyelvét (a két külügyminiszter tudott franciául, de Hitler és Franco nem), kizárólag a tolmácsok segítségével tudtak kommunikálni egymással. Mindkét vezető saját tolmáccsal érkezett a találkozóra, akik a másik fél nyelvéről az anyanyelvükre fordították az elhangzottakat. Franco tolmácsa egy spanyol nemes volt, Luis Álvarez de Estrada y Luque, karrierdiplomata, a tolmácsolásban kevésbé gyakorlott, de magas szintű német nyelvtudással rendelkezett. Pontos jegyzeteket készített, utólag ki is egészítette azokat további megfigyelésekkel, így ma a két vezető találkozásjáról tőle maradt fenn az egyik legfontosabb beszámoló az utókor számára, amelyet a történészek felhasználhatnak.³⁷ Hitler tolmácsa sem volt igazi szakember, az utolsó pillanatban ugrott be egy állandó tolmács helyére, és – a beszámolók szerint – inkább összefoglalta a hallottakat Hitler számára, sok részletet kihagyva és leegyszerűsítve. A pontos nevét sem ismerjük, csak a vezetéknevét: Gross. Szintén jelen volt a Német Külügyminisztérium vezető tolmácsa, Hitler állandó nyelvi segítője, Paul Otto Schmidt; mivel ő nem beszélt spanyolul, így a háttérben maradt megfigyelőként.

A közel kilenc órán át tartó megbeszélés nem hozta meg a németek által várt eredményt. Hitler már korábban is rossz véleménnyel volt Francóról, és ez az álláspontja most csak megerősödött: fennmaradtak Hitler megjegyzései, amelyeket később Mussolini vejének, Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek tett a spanyol vezetőről (pl. „Inkább húztnám ki a fogaimat, mint hogy még egyszer találkozzak Francóval.”). A tolmácsolás révén a Führer számára úgy tűnt, hogy a spanyol vezér mindenre csak felszínes, semmitmondó válaszokat ad. A német Gross a spanyolul elhangzott mondatokat leegyszerűsítve fordította le, így a spanyol tábornok szándékai hatástalanok maradtak: hosszas magyarázatokkal, a spanyolokra jellemző körmondatokkal kívánta Hitler tudára hozni, hogy bár a háborúba most nem tudnak belépni, de szükség esetén valamilyen módon mégis igyekeznek majd segíteni német szövetségeseiknek.³⁸ Természetesen nem a tolmácson múlt az, hogy a két ország között nem született szorosabb együttműködés (Franco több okból sem kívánt belépni a második világháborúba, az ország legyengült állapota csak egy volt ezek közül, ugyanakkor kötöttek egy acélkereskedelemre vonatkozó egyezményt), a tárgyalások mindenképpen rosszul végződtek volna, de a két vezető közötti romló viszonyhoz, főleg Hitler Franco iránt táplált növekvő ellenszenvéhez még sokat tett hozzá a hanyag tolmácmunka.

A nyelvi közvetítést végző szakemberek feladatát nagy mértékben befolyásolta a múltban az a tény, hogy milyen politikai környezetben, demokráciában vagy diktatúrában kellett helyt

³⁶ Az összefoglalás az alábbi művekben leírtak alapján készült: Preston, Paul: *Franco and Hitler: the myth of Hendaye 1940*. Contemporary European History, vol. 1. (1992) no. 1. 1–16.; Preston, Paul: *Franco, Caudillo de España*. Barcelona, 1998. 481–494.; Wingeate Pike, David: *Franco and the Axis Stigma*. New York, 2008. 43–49.

³⁷ A feljegyzést a madridi Archivo Histórico Nacional őrzi, de a levéltárban jelenleg nem hozzáférhető a kutatók számára. Az 1990-es években több történész is olvasta, többek között Paul Preston brit hispanista is, aki az előző lábjegyzetben feltüntetett műveihez is felhasználta.

³⁸ Ez később meg is történt: 1941 és 1943 között az ún. Kék Hadosztály kötelekében közel 50 ezer spanyol katona nyújtott segítséget a náci hadseregnek a Szovjetunió elleni hadjáratban. Spanyolország meg kívánta őrizni a nem hadviselő fél státuszát, ezért a spanyol fegyveresek hivatalosan önkéntesként vettek részt a harcokban.

állniuk. A munkájukat megnehezítette, ha az ideológiai elvárásoknak is meg kellett felelniük, nem csak a szakma által támasztott követelményeknek, ugyanakkor az így végzett tevékenységük – esetünkben az „átgondolt fordítás” vagy a „spanyolosítás” – eredményei a kultúrtörténet mellett fontos és érdekes adalékokat adnak a történelemtudomány és a fordítástörténet számára is.

ANDRÁS LÉNÁRT

*The Spanish version – Translators and interpreters
in the Franco dictatorship*

The Spanish dictatorship (1939–1975), established after the Spanish Civil War (1936–1939), laid special emphasis on the total control over its own society. For General Francisco Franco one of the basic requirements of his regimes' survival was to keep a close eye on the national culture and the Spaniards' free time and everyday life. All layers of the society relied upon the close ties with the dictatorship, interwoven through professional (like the state-controlled trade unions) and civil groups. Translators and interpreters also had a quite special role in this specific historical situation. Those translators who proved to be worthy of the regime's trust (being loyal or not openly anti-Francoist) had the task to become the mediators between foreign ideas and Spanish society, paying special attention to the requirements that these ideas or messages should not be "harmful" to the regime's ideology. In fact, instead of a proper translation, the aim was to create a "Spanish version" of the original works. In this paper we highlight some examples from the fields of translation (especially of literature and cinema) and interpretation of the Francoist dictatorship in order to display some lesser known aspects of the Spanish regime.